

**Metodický materiál pro zpracování hesel
České terminologické databáze knihovnictví a
informační vědy (TDKIV)**

Verze 1.03

duben 2002

Zpracoval Josef Schwarz

**Schválila redakční rada projektu TD KIV 2.4.2002
Poslední změny provedeny 6.4.2002 (verze 1.03)**

Obsah

POUŽITÁ TERMINOLOGIE	4
ÚČEL MATERIÁLU.....	3
STRUKTURA HESLA	3
Struktura hlavního hesla.....	3
Struktura vedlejšího (odkazového) hesla	3
PRAVIDLA PRO ZPRACOVÁNÍ JEDNOTLIVÝCH POLOŽEK	4
Termín.....	4
Anglický ekvivalent termínu	4
Výklad termínu	5
Definice vs výklad	5
Volba zdrojů pro výklad termínu.....	6
Základní kvalitativní a kvantitativní charakteristiky výkladu.....	7
Struktura a složky výkladu	7
Formy výkladu.....	10
Zdroj výkladu termínu	11
Poznámka.....	12
Jazykový ekvivalent termínu	13
Synonyma	14
Antonyma.....	15
Zkratky/akronymy vs jejich plná znění	16
Termíny přejaté z cizích jazyků vs domácí tvary.....	16
Pravopisné dublety	16
Příbuzný (související) termín.....	17
POKYNY PRO ZPRACOVÁNÍ HESEL	18
POUŽITÁ A DOPORUČENÁ LITERATURA.....	21
KONTAKTNÍ ADRESY.....	21

Použitá terminologie

V seznamu jsou uvedeny a vysvětleny nejpodstatnější termíny, které jsou používány v dalším textu. Za každým výkladem je uvedena strana, kde lze získat podrobnější informace o termínu zasazené do kontextu.

adjektivně-substantivní slovní spojení - sousloví obsahující jako základ podstatné jméno a jako modifikátor přídavné jméno (např. <i>bibliografická databáze</i>)	4
antonyma – slova opačného významu (např. <i>entropie</i> a <i>negentropie</i>)	12
definice – přesné a jednoznačné vymezení významu termínu. Definice je závazná pro další použití termínu. Viz též <i>preskriptivní termín</i> a <i>výklad</i>	6
definiendum – termín, který je vykládán. Viz též <i>genus proximum</i> a <i>differentia specifica</i> ...	10
denotát – množina entit (jevů, předmětů, procesů), popř. jejich vlastností, ke kterým se vztahuje daný termín, resp., které daný termín označuje (např. termín <i>bibliografické databáze</i> označuje všechny databáze, které zahrnují bibliografické informace, resp. záznamy)	7
deskriptivní termín – termín, jež nelze jednoznačně definovat a jehož význam je většinou určen dohodou akceptovanou odborným společenstvím	5
differentia specifica – určení druhového rozdílu při výkladu termínu. Viz též <i>definiendum</i> a <i>genus proximum</i>	10
genus proximum – určení nadřazeného rodu při výkladu termínu. Viz též <i>definiendum</i> a <i>differentia specifica</i>	10
homonyma – slova, která mají stejnou formu, ale různý význam (např. <i>puk</i> (touš) a <i>puk</i> (na kalhotách))	4
invertovaný slovosled – způsob uspořádání sousloví, při kterém je na první pozici základ a na druhé pozici modifikátor sousloví (např. <i>databáze bibliografická</i>)	4
jazykový ekvivalent – termín, který má stejný význam jako termín zvolený pro hlavní heslo a je proto zařazen pouze ve formě vedlejšího hesla. Může se jednat např. o synonyma, antonyma, zkratky apod.)	3
konvenční význam termínu – význam termínu, na kterém se shoduje většina odborné komunity	7
neologismus – nový termín, jehož forma, význam nebo způsob užívání nemusí být ustáleny nepreferovaný termín	13
polysém – slovo, které má několik dílčích příbuzných významů (např. <i>knihovna</i> (instituce), <i>knihovna</i> (nábytek), <i>knihovna</i> (sbírka knih))	4
preskriptivní termín - termín, jehož význam je možné vymezit přesnou a jednoznačnou definicí. Pokud není termín užit v definovaném významu, jedná se o chybné použití termínu	5
pseudopreskriptivní termín	viz deskriptivní termín
synonyma – termíny totožného nebo téměř totožného významu	14
termín - jednoslovný nebo víceslovný výraz s jasně určeným pojmovým významem, který je opakovaně užíván v odborných textech. Pojem, který je termínem reprezentován, představuje nedělitelný sémantický celek a je možné jej zařadit do soustavy odborných názvů daného oboru	4
výklad – vysvětlení významu termínu, který není jednoznačně definovatelný a jehož význam je určen dohodou akceptovanou odborným společenstvím. Viz též <i>deskriptivní termín</i> a <i>definice</i>	6

Účel materiálu

Zpracování hesel k vybraným termínům je II. fází projektu TDKIV, která zahrnuje tvorbu výkladů k termínům, stanovení ekvivalentů (synonym apod.) k termínům, stanovení anglických ekvivalentů termínů a doplnění dalších lexikálních informací (poznámka k termínu, odkazy na příbuzné termíny).

Struktura hesla

Hesla jsou dvojího typu:

- hlavní hesla
- vedlejší hesla

Hlavní heslo obsahuje úplnou sémantickou informaci o termínu, tak jak je definována níže. Vedlejší heslo odkazuje na hlavní heslo, obsahuje pouze nepreferovaný termín (jazykový ekvivalent), odkaz na hlavní heslo a poznámku.

Struktura hlavního hesla

Hlavní heslo sestává z následujících položek:

Základní (povinné) položky hesla jsou:

- termín
- anglický ekvivalent termínu
- výklad termínu
- zdroj výkladu termínu

Doplňkové (nepovinné) položky hesla jsou:

- poznámka
- jazykový ekvivalent termínu
- příbuzný (související) termín

Struktura vedlejšího (odkazového) hesla

Vedlejší (odkazové) heslo sestává z následujících položek:

Základní (povinné) položky hesla jsou:

- termín
- odkaz na hlavní heslo

Doplňkové (nepovinné) položky hesla jsou:

- poznámka

Pravidla pro zpracování jednotlivých položek

Termín

Formu termínů třeba zásadně volit substantivní nebo ve formě adjektivně-substantivního slovního spojení, tj. sousloví obsahující jako základ podstatné jméno a jako modifikátor přídavné jméno (např. *bibliografická databáze*). Ostatní slovní druhy (přídavná jména, slovesa, příslovce) nelze samostatně jako termíny zařadit. Termíny je třeba uvádět zásadně v přirozeném (základním), nikoliv invertovaném slovosledu (např. *sekundární dokument*, nikoliv *dokument sekundární*).

Základním tvarem termínů je singulár (jednotné číslo) (např. *selekční jazyk*, nikoliv *selekční jazyky*), ve výjimečných případech lze použít plurál (množné číslo), pokud to charakter termínu vyžaduje (např. *rešeršní služby*, nikoliv *rešeršní služba*).

U sousloví je třeba preferovat shodný přívlstek před neshodným (např. *slepecká knihovna* místo *knihovna pro slepce*).

Pravopis termínu se řídí pravopisným tvarem kodifikovaným aktuálními Pravidly českého pravopisu. V případě pravopisných dublet se volí progresivní tvar (např. *filozofie* místo *filosofie*), tam, kde se jedná o nepravidelné pravopisné dublety, postupuje se podle podkap. *Pravopisné dublety*, s. 16.

Homonyma, tj. stejně znějící termíny různého významu, je třeba zařazovat s vhodným kvalifikátorem, který rozliší význam jednotlivých termínů. Ve většině případů se však nebude jednat o homonyma, ale polysémy, tj. termíny, které mají několik dílčích příbuzných významů. Tehdy se termín zařadí ve formě jednoho hesla a jednotlivé významy se rozliší v rámci výkladu (viz podobně podkap. *Základní kvalitativní a kvantitativní charakteristiky výkladu*, s. 7). Pro rozlišení homonym a polysémů je určující kombinace formálního a věcného hlediska. Pokud mají termíny odlišný etymologický původ, lze je považovat za homonyma. Pokud je etymologický původ shodný, jedná se o polysémy (např. *knihovna (instituce)*, *knihovna (budova)*). Termíny, které mají společný etymologický původ, ale jejich význam je v současném jazyce velmi vzdálený, lze považovat za homonyma (např. *pokoj (místnost) x pokoj (klid)*).

Řešení synonym a dalších ekvivalentů je podrobně rozvedeno v podkap. *Jazykový ekvivalent termínu*, s. 13.

Anglický ekvivalent termínu

Zvolte nejvhodnější anglický ekvivalent k českému termínu.

Příklad¹:

termín: *bibliografický popis*

anglický ekvivalent: *bibliographic description*

Pokud existuje více vhodných anglických ekvivalentů, uveďte všechny.

Příklad:

termín: *selekční jazyk*

anglický ekvivalent: *information retrieval language*

anglický ekvivalent: *retrieval language*

¹ Všechny příklady mají instruktivní charakter a nelze je chápat jako vzory správných řešení pro uvedená hesla nebo termíny.

Pokud neexistuje vhodný anglický ekvivalent, uveďte anglický termín, který nejlépe vystihuje význam původního českého termínu.

Příklad:

termín: *okresní knihovna*

anglický ekvivalent: *county library*

Pokud si nebudete v podobných případech výběrem anglické termínu jisti, označte jej otazníkem.

Příklad:

termín: *okresní knihovna*

anglický ekvivalent: *county library ?*

Pokud anglický ekvivalent neexistuje nebo jej nelze zjistit, popř. pokud neexistuje vhodný anglický ekvivalent, запиšte do příslušné položky řetězec *AEN („anglický ekvivalent neexistuje“).

Příklad:

termín: *lustrace*

anglický ekvivalent: **AEN*

Jako primární zdroje pro volbu anglických ekvivalentů použijte následující prameny:

1. Anglicko-český a česko-anglický slovník knihovnické terminologie. Dostupný z URL: <http://sigma.nkp.cz:4505/ALEPH0/-/start/ksl>
2. MERTA, Augustin, MERTOVIČ, Dagmar. *Anglicko-český slovník knihovnictví a informatiky*. Praha : Leda, 1994. 176 s.

Výklad termínu

Definice vs výklad

Téměř všechny termíny v oblasti knihovnictví a informační vědy mají pseudopreskriptivní, resp. deskriptivní povahu². Znamená to, že jejich význam je vymezen dohodou akceptovanou odborným společenstvím, nikoliv závaznou definicí, jako je tomu v případě preskriptivních terminologií, které jsou typické pro exaktní a deduktivní vědy, resp. pro oblast přírodních věd a techniky. Deskriptivní termíny jsou naopak charakteristické pro humanitní a společenské vědy, kde je při hodnocení jevů podstatný individuální přístup odborníků, teoretických škol, odborných komunit apod., který způsobuje mnohdy značnou významovou nejednoznačnost daného termínu.

Přestože je řada oborových termínů definičně upravena v oborových normách, nejedná se o preskriptivní termíny ve vlastním slova smyslu, což dokládají i rozdílné definice jednoho termínu v různých oborových normách.

Příklad 1:

termín: *selekční jazyk*

- *Definice dle ČSN ISO 5127-6 (01 0163), s. 6: formalizovaný jazyk používaný k charakterizování dat nebo obsahu dokumentů za účelem jejich ukládání a vyhledávání*
- *Definice dle ČSN 01 0193, s. 5: řízený soubor lexikálních jednotek vybraných z přirozeného jazyka a užívaných k vyjádření témat dokumentů*

² Blíže viz MACHOVÁ, S. Terminografie. In ČERMÁK, F., BLATNÁ, R. (eds.). *Manuál lexikografie*. Jinočany : H&H, 1995, s. 143-144.

Příklad 2:

termín: preferovaný termín

- *Definice dle ČSN ISO 5127-6 (01 0163), s. 17: termín zvolený jako deskriptor ze souboru ekvivalentních termínů*
- *Definice dle ČSN 01 0193, s. 5: lexikální jednotka užívaná závazně při indexování k vyjádření určitého pojmu, občas je označována jako „deskriptor“*

Z uvedeného vymezení mezi preskriptivními a deskriptivními termíny je možné pro účely tohoto materiálu odvodit i rozdíl mezi definicí a výkladem. Definice je vymezení významu preskriptivního termínu, výklad je vymezení významu deskriptivního termínu. Většina termínů v databázi TDKIV bude tedy vysvětlena výkladem.

Volba zdrojů pro výklad termínu

Deskriptivní povahu termínů je třeba zohlednit i při tvorbě výkladu. Týká se to nejen vlastní struktury výkladu (viz podkap. *Struktura a složky výkladu, s. 7 a Formy výkladu, s. 10*), ale i volby zdroje pro výklad termínu. Vzhledem k tomu, že vymezení významu termínu nemá definiční povahu, není možné výklad vytvořit převzetím, popř. upravením definice či výkladu termínu z jediného pramene, a to ani v případech, kdy je tento termín „definován“ v oborových normách³.

Výklad termínu je třeba sestavit z již existujících výkladů dostupných v oborových výkladových slovnících či encyklopediích a aktualizovat jej o nové nebo další významy, kterých nabývá v oborových textech, ať již monografických nebo článkových. Zde je třeba zohlednit zejména kontext, který může indikovat význam termínu odlišný od dosavadního použití. Výklad pochopitelně může rovněž zohledňovat dostupné normativní výklady oborových termínů⁴ a vlastní znalosti, resp. vlastní oborové jazykové povědomí.

Výklad je tedy třeba vytvořit prvotně na základě použití kombinace následujících zdrojů:

1. monografická a článková oborová literatura,
2. oborové výkladové slovníky a encyklopedie,
3. oborové normativní texty,
4. vlastní oborové jazykové povědomí,

a to v uvedeném pořadí důležitosti.

Pouze v případech, kdy není význam termínu dostupný v žádném z uvedených zdrojů, je možné jako primárních zdrojů výkladu použít prameny jiných oborů, resp. zdroje všeobecné povahy, např. slovníky cizích slov, všeobecné encyklopedie apod., které lze v jiných případech použít pouze jako zdroje sekundární, doplňkové.

Pro tvorbu výkladu je třeba volit zdroje autoritativní, resp. uznávané odbornou komunitou jako kvalitní a spolehlivé prameny oborové terminologie. Podstatná je rovněž aktuálnost, resp. stáří zdrojů, kromě specifických případů zastaralých nebo historických termínů je třeba používat jako primární zdroje co nejnovější prameny. U děl slovníkových je třeba preferovat díla kolektivní před díly autorskými, v nichž mohou být výklady nebo jejich struktura negativně poznamenány individuálním přístupem autora.

Pravidla pro formální zápis použitých zdrojů jsou uvedena v následující kapitole – *Zdroj výkladu termínu, s. 11*.

Vybrané zdroje, především z oblasti oborových slovníků, jsou uvedeny v příloženém materiálu *Literatura*.

³ Normativní výklady oborových termínů jsou součástí pracovního souboru.

⁴ Nesmí je však přebírat doslova, normativní výklady je třeba chápat pouze jako „inspiraci“ pro vlastní výklad.

Základní kvalitativní a kvantitativní charakteristiky výkladu

Na základě srovnání výše uvedených zdrojů je třeba vytvořit kompaktní výklad, který bude zahrnovat všechny dílčí významy termínu vyskytující se v použitých zdrojích. Výklad musí význam termínu vymezovat jednoznačně, přesně a srozumitelně.

Výklad nesmí být ovlivněn osobními, ideologickými nebo teoretickými postoji autora ani koncipován tak, aby zohledňoval metodologická, teoretická a praktická hlediska pouze jednoho odborného směru, vědecké školy či proudu (např. strukturalismus, postmodernismus) nebo mínění odborné komunity omezené početně nebo významem. Výklad by tudíž měl popisovat konvenční význam termínu, tedy takový význam, na kterém se shoduje většina odborné komunity.

Výklady je třeba uvádět pouze z tematické oblasti databáze, významy termínů pocházejících z jiných oborů nebo z obecné češtiny není žádoucí zařazovat. Výklady je třeba vytvářet za pomoci jiných termínů.

Absolutní maximální ani minimální délka výkladu není stanovena, důraz je kladen na kvalitativní charakteristiky výkladu. Výklad by však neměl přesáhnout 2000 znaků (vč. mezer), délka výkladu však ještě nevyovídá nic o jeho kvalitě. Preferuje se kratší srozumitelný výklad, který bude zahrnovat všechny podstatné informace, než výklad stylisticky rozvleklý, se složitými souvětími, nesrozumitelný.

Výklad má obsahovat vlastní vymezení významu termínu a stručnou pojmovou encyklopedickou informaci týkající se příslušného okruhu denotátů⁵. Výklad však nesmí nabýt rozsahu a kvality encyklopedického hesla, tj. nesmí pojednávat o historických, literárněvědných, geografických apod. aspektech termínu či jeho denotátů.

Výklady u polysémních termínů je třeba strukturovat podle jednotlivých významů, které se od sebe odlišují arabskými číslicemi.

Příklad:

termín: *stat'*

1. Pojednání většího rozsahu obvykle odborného zaměření. – 2. Hlavní část článku (na rozdíl od úvodu a závěru)

Struktura a složky výkladu

Jak bylo uvedeno výše, strukturu výkladu lze rozložit na dvě základní složky:

- složka vlastního vymezení významu termínu
- složka pojmové encyklopedické informace

Rozklad výkladu na dvě složky byl proveden pro účely popisu obecné struktury výkladu, v konkrétních případech však tyto složky často tvoří nedělitelný celek, což je také patrné na níže uvedených příkladech.

Složka vlastního vymezení významu termínu vytyčuje denotát termínu pomocí charakteristických vlastností individua nebo množiny, do které denotát patří.

Příklad 1:

termín: *arabeska*

Grafická ozdoba fantazijně znázorňující různé motivy, obvykle rostlinné, s použitím jemných lineárních ornamentů.

⁵ Denotát je množina entit, vlastností entit, procesů, které označuje daný termín.

Příklad 2:

termín: *kolibří vydání*

Vydání velmi malého formátu.

Příklad 3:

termín: *doporučující bibliografie*

Bibliografie, která doporučuje předem stanovené kategorii čtenářů nejvhodnější literární díla.

Složka vlastního vymezení významu termínu musí být součástí každého výkladu, přičemž může být formulována několika způsoby (viz následující podkapitola *Formy výkladu*, s. 10).

Složka pojmové encyklopedické informace se může skládat z následujících segmentů:

1. etymologická informace, resp. informace o původu termínu nebo jeho denotátu

Příklad 1:

termín: *arabeska*

Grafická ozdoba fantazijně znázorňující různé motivy, obvykle rostlinné, s použitím jemných lineárních ornamentů, převzatá původně z islámského umění

Příklad 2:

termín: *akant*

Ornamentální prvek, odvozený od listu bodlákovité rostliny (paznehtník) rostoucí ve Středomoří

Příklad 3:

termín: *arabské číslice*

Grafické znaky 0-9, které jsou užívány pro označování numerických údajů a které původně pocházely z Indie, do Evropy se dostaly prostřednictvím islámských textů.

2. popis dílčích vlastností, charakteristik nebo okolností užití termínu či denotátu

Příklad 1:

termín: *arabeska*

Grafická ozdoba fantazijně znázorňující různé motivy, obvykle rostlinné, s použitím jemných lineárních ornamentů, převzatá původně z islámského umění. Byla velmi oblíbena jak v iluminacích rukopisů, v grafické výzdobě tisků, tak rovněž ve výzdobě knižní vazby.

Příklad 2:

termín: *doporučující bibliografie*

Bibliografie, která doporučuje předem stanovené kategorii čtenářů nejvhodnější literární díla. Doporučující charakter těchto bibliografií se projevuje ve výběru tématu, ve čtenářském zaměření, v bibliografickém popisu, v používání doporučujících anotací, ve způsobu uspořádání záznamů, v celkové redakční úpravě.

Příklad 3:

termín: *akant*

Ornamentální prvek, odvozený od listu bodlákovité rostliny (paznehtník) rostoucí ve Středomoří, který patřil mezi nejdůležitější dekorativní prvky v antickém, středověkém i raně novověkém výtvarném umění, z rukopisných iluminací později přešel rovněž do grafické výzdoby tištěné knihy a výzdoby knižních vazeb.

3. odkaz na příbuzné termíny. Tato informace se může stát součástí výkladu pouze tehdy, pokud:
- je třeba specifikovat kvalitu nebo rozsah vztahu mezi příbuznými termíny (v tomto případě je třeba uvést tyto termíny i do položky *Příbuzný (související) termín*)
 - příbuzný termín nemá samostatné heslo

V ostatních případech je třeba uvést příslušné příbuzné termíny pouze do položky *Příbuzný (související) termín*

Příklad 1 (příbuzné termíny, které nemají vlastní hesla):

termín: *autorství*

*Vztah autora (původce) k vlastnímu dílu. Z hlediska šíření díla v sociální komunikaci se rozlišuje **autorství individuální**, kdy je komunikovaný obsah díla shodný s obsahem originálu, **autorství intencionální** (s určitým záměrem změněné), kdy obsah díla sice zachovává strukturu díla originálního, avšak není s ním shodný, a **autorství arbitrární** (s libovolným vztahem), kdy se původcovství připisuje určité osobě, aniž je lze důsledně prokázat.*

Příklad 2 (příbuzné termíny, které mají vlastní hesla):

termín: *pořádání informací*

*Pořádání informací je dílčím procesem vstupního zpracování informací, které se odvíjí od informační analýzy dokumentů. **Rozeznáváme identifikační pořádání informací a věcné pořádání informací.** Věcné pořádání informací se dělí (podle základní charakteristiky použitého systému) na **systematické pořádání informací a předmětové pořádání informací***
Položka *Příbuzný (související) termín: **identifikační pořádání informací, věcné pořádání informací, systematické pořádání informací, předmětové pořádání informací***

4. příklady denotátů

Příklad 1:

termín: *apokryf*

Dílo záměrně podvržené, dílo nehodnověrného autorství nebo dílo, které nebylo zařazeno do souboru oficiálně uznávaného za jediný pravý zdroj, jako např. spisy deuterokanonické.

Příklad 2:

termín: *dvoudílné vročení*

Vročení např. u vicesvazkového díla, které vychází v průběhu několika let, obsahuje vročení prvního a posledního svazku, např. 1980-1983

Složka pojmové encyklopedické informace není povinnou součástí výkladu, výklad by ji však měl obsahovat vždy, když je to žádoucí pro specifikaci významu nebo rozsahu termínu.

Výklad nesmí obsahovat následující nežádoucí složky:

1. redundantní text nebo stylistické vycpávky

Příklady:

„Termín označuje...“

„Pod termínem XY rozumíme...“

„XY je..“

2. rozvinutá adjektivně-substantivní či jiná spojení, která nemají pro výklad termínu žádný nebo minimální význam

Příklady:

„...v kontextu sociokulturního, informačního, komunikačního či znalostního prostředí...“
„...význam termínu byl přetvořen, upraven, modifikován a pozměněn na konci 20. století...“

3. informaci o obecném nebo pro obor nspecifickém významu termínu

Příklad:

termín: *akt*

1. *Neověřený písemný záznam bez právní platnosti o určitém předchozím právním skutku.* 2. Část dramatického útvaru.

4. hodnotící stanovisko zpracovatele

Příklady:

“...Tento druhý význam termínu však někteří autoři nedoceňují...”
„...Zánik formátu AXT byl ranou českému knihovnictví...“

Formy výkladu

Podle povahy vykládaného termínu je vhodné zvolit adekvátní formu výkladu. Níže je uvedena obecná typologie forem výkladů, při praktické tvorbě výkladů lze jednotlivé techniky kombinovat.

Preferované formy výkladu:

1. Klasický⁶ výklad – termín je zařazen do obecnější třídy a odlišen od ostatních členů dané třídy. Tento typ výkladu je uplatňován především při popisu předmětů a vlastností nebo jejich tříd, zachycuje jejich podstatné rysy. Vykládaný termín (*definiendum*) je vysvětlen pomocí určení nadřazeného rodu (*genus proximum*) a druhového rozdílu (*differentia specifica*).

Příklad 1:

termín: *maureska (definiendum)*

Renesanční ornament (genus proximum) vyznačující se souměrnými vyvinutými štíhlými rozvilinami zdůrazněné plošné podoby (differentia specifica).

Příklad 2:

termín: *litografie (definiendum)*

Druh tisku z plochy (genus proximum), při němž se tisková deska zhotovuje kresbou mastnou tuší na solenhofenském vápenci (differentia specifica).

2. Deskriptivní výklad je založen na popisu objektu nebo jevu.

Příklad:

termín: *vědecký ukazatel*

Lapidární vyjádření vědecké hodnoty díla v záznamu pro předmětový katalog

3. Výklad synonymem je založen na schopnosti různých termínů nabývat ve stejném kontextu totožného významu. Výklad se provádí synonymem známějším, běžnějším, obvyklejším.

⁶ Označuje se také jako formální, reálný, věcný, logický či aristotelský.

Příklad 1:

termín: *kustod*

Strážce knihovny, knihovník.

Příklad 2:

termín: *defektní výtisk*

Vadný, poškozený výtisk knihy

Další formy výkladu použitelné v případech, kdy je to vhodné či nevyhnutelné:

4. Obsahový výklad objasňuje objekt nebo jev výčtem jeho částí či složek

Příklad:

termín: *smíšený katalog*

Katalog založený na různé kombinaci katalogu jmenného, systematického, předmětového a názvového.

5. Výklad kontrastem nebo negací přibližuje *definiendum* pomocí protikladu nebo negace jevu.

Příklad:

termín: *osobní práva autora*

Práva autora, která nepatří mezi majetková autorská práva a nemohou být autoru odebrána.

6. Funkční výklad vznikne, pokud jsou podstatné rysy objektu nebo jevu popsány procesem jeho vzniku.

Příklad:

termín: *indexace*

Výsledek intelektuální činnosti sestávající z obsahové analýzy, identifikace pojmů a výběrem lexikální jednotky z řízeného slovníku.

Nevhodné formy výkladu:

7. Výklad příkladem vymezuje význam termínu za pomoci známých jevů, situací nebo procesů, které patří do extenze (rozsahu) pojmu

Příklad:

termín: *knihovnický spolek*

Typ oborové organizace, který je reprezentován např. spolkem SKIP nebo ALA

8. Srovnávací výklad pracuje s přirovnáním.

Příklad:

termín: *sigla*

Zkrácený název knihovny.

Zdroj výkladu termínu

Do položky Zdroj výkladu termínu je třeba uvádět pouze ty prameny, které byly bezprostředně použity pro tvorbu výkladu.

Prameny se uvádějí pomocí konvence **Autor-Rok:Strana**.

Příklad:
JANDÁK-1999:252

Pokud autor v daném roce publikoval více než jednu práci, je třeba použít konvenci odlišující jednotlivá díla. Pro označení jednotlivých děl v daném roce se použijí písmena a-z uvedená za rokem vydání.

Příklad:
MALÝ-1990a:155
MALÝ-1990b:37
MALÝ-1990c:589

V samostatné příloze (souboru) je třeba dodat soupis použitých zdrojů formálně upravených podle ČSN ISO 690 (01 0197)⁷. *Dokumentace. Bibliografické citace : obsah, forma a struktura. Účín. 1.1.1997. 31 s.* se zohledněním dané citační konvence.

Příklad:
MALÝ-1990a: MALÝ, J. Příručka knihovnědy. Praha : Fontana, 1990. 952 s. ISBN
MALÝ-1990b: MALÝ, J. Slovník knihovnědy. Praha : ABC Press, 1990. 199 s. ISBN
MALÝ-1990c: MALÝ, J. Základy knihovnědy. Praha : Karolinum, 1990. 101 s. ISBN ...

Pravidla pro volbu vhodného zdroje pro výklad termínu jsou uvedena v podkapitole *Volba zdrojů pro výklad termínů* na s. 6.

Poznámka

Do poznámky uvádějte pomocí uvedených konvencí (zkratek) tyto charakteristiky termínu:

- *ciz.* – cizojazyčný termín (anglicismus, germanismus atd.). Používejte pouze u termínů, u kterých doposud neexistuje vhodný (ustálený) český ekvivalent.

Příklad:
termín: *knowledge management*
poznámka: *ciz.*

- *ant.* – antonymum, termín opačného významu. Většinu komplementárních antonym (viz níže podkap. *Jazykový ekvivalent termínu, s. 13*) je třeba vždy odkazovat na hlavní heslo.

Příklad:
termín: *negentropie*
poznámka: *ant.*
viz: *entropie*

- *hist.* – termín označující historické jevy nebo skutečnosti

Příklad:
termín: *amanuensis*
poznámka: *hist.*

⁷ Resp. příslušná norma pro elektronické zdroje – viz ČSN ISO 690-2. *Informace a dokumentace. Bibliografické citace. Část 2. Elektronické dokumenty nebo jejich části. Účín. 1. 2. 2000. 24 s.*

- neol. – neologismus, termín, jehož forma, význam nebo způsob užívání není ustáleno

Příklad:

termín: *cyberspace*

poznámka: *neol.*

- nespr. – věcně nebo lingvisticky nesprávný termín. Termín tohoto typu může figurovat pouze jako vedlejší heslo s odkazem na heslo hlavní (správný termín)

Příklad:

termín: *vydavatelská anotace*

poznámka: *nespr.*

viz: nakladatelská anotace

- nevh. – věcně nebo lingvisticky nevhodný termín. U termínu tohoto typu se preferuje jeho odkaz na hlavní heslo, pokud je to možné.

Příklad:

termín: *řazení knihovního fondu*

poznámka: *nevh.*

viz: stavění knihovního fondu

- zast. – zastaralé termíny, které byly nahrazeny nově vytvořenými nebo zavedenými termíny. Termíny tohoto typu je třeba vždy odkazovat na hlavní heslo.

Příklad:

termín: *bibliotékář*

poznámka: *zast.*

viz: knihovník

- zř. – řídko užívaný termín

Příklad:

termín: *informační subjekt*

poznámka: *zř.*

Do poznámky lze dále uvést libovolnou textovou informaci specifikující daný termín nebo jeho význam.

Jazykový ekvivalent termínu

Pojmy jsou často vyjádřeny více než jednou lexikální jednotkou. Z množiny sémanticky ekvivalentních termínů je proto třeba zvolit jeden termín, který se stane základem hlavního hesla, všechny ostatní termíny je nutno zařadit ve formě vedlejších hesel s uvedením odkazu na hlavní heslo.

Před výběrem vhodného termínu pro hlavní heslo je třeba stanovit, které typy termínů jsou sémanticky ekvivalentní.

Mezi jazykové ekvivalenty termínů patří následující třídy termínů:

- ◆ synonyma
- ◆ antonyma

- ◆ zkratky/akronymy vs jejich plná znění
- ◆ termíny přejaté z cizích jazyků vs domácí tvary
- ◆ pravopisné dublety

U posledních třech případů se jedná rovněž o synonymii, nicméně jsou zařazeny samostatně z důvodu specifického výkladu v následujícím textu.

Synonyma

Synonyma jsou nejběžnější typ ekvivalentů. Za synonyma se pokládají pouze takové termíny, jejichž význam je totožný nebo téměř totožný. Ověření skutečné synonymie termínů lze provést na základě tří testů:

- ◆ *substituční test* – zaměnitelnost synonymních termínů ve větách s totožnou syntaktickou strukturou
- ◆ *distribuční analýza* – zjišťování distribučních omezení v určitých kontextech, tj. zjišťování, zda předpokládané synonymum nenabývá v určitých kontextech specifického významu, který by měl být samostatně definován
- ◆ *komponentová analýza* – zjišťování, zda lze popsat smysl synonym totožnými soubory sémantických příznaků

Pokud se na základě uvedených testů zjistí odlišnost ve významu, není možné již s danými termíny nakládat jako se synonymy, resp. ekvivalenty, a je třeba každému termínu vytvořit samostatné hlavní heslo.

V opačném případě je třeba z množiny synonym vybrat termín, který bude řídicí položkou hlavního hesla (dále jen „hlavní termín“), ostatní termíny se stanou součástí položky hlavního hesla *Jazykový ekvivalent termínu* a rovněž budou zařazeny jako řídicí položky vedlejšího hesla.

Při výběru hlavního termínu lze uplatnit několik kritérií. Hlavní termín by měl být:

- nosný, tj. schopný snadno vytvářet odvozeniny a složeniny. Nosnost termínů je charakteristická spíše pro jednoslovné termíny či sousloví s menším počtem prvků než pro víceslovná sousloví.

Příklad:

jako hlavní termín je vhodnější zvolit termín *datábáze* než *báze dat*

- jednoznačný, tj. označuje jen jediný pojem. V případě synonym je tato možnost bezpředmětná, nicméně z množiny synonym by měl být vybrán termín, který je nejméně sémanticky nejednoznačný.

Příklad:

jako hlavní termín je vhodnější zvolit termín *transkripce* než *běžný přepis*

- přesný, tj. co nejpřesněji vymezující daný pojem. Příkladem této charakteristiky mohou být termíny, které byly do oborové terminologie převzaty z obecné češtiny s tím, že byl specifikován nebo upraven jejich význam. V takových případech je vhodnější použít specifičtější termín, který přesněji vymezuje daný pojem, a obecné výrazy zařadit jako ekvivalenty.

Příklad:

jako hlavní termín je vhodnější zvolit termín *knihovní katalog* namísto termínu *katalog*
jako hlavní termín je vhodnější zvolit termín *stavění knihovního fondu* namísto termínu *stavění*

Sousloví tvořená za pomoci těchto obecných výrazů již lze použít bez uvedené specifikace.

Příklad:

jako hlavní termín je třeba zvolit termín *abecední katalog*, nikoliv *abecední knihovní katalog*, který nebude zařazen ani jako ekvivalent
jako hlavní termín je třeba zvolit termín *systematické stavění fondu*, nikoliv *systematické stavění knihovního fondu*, který nebude zařazen ani jako ekvivalent

- motivovaný (významově explicitní), tj. takový, aby explicitně vyjadřoval vlastnost nebo jinou charakteristiku denotátu.

Příklad:

jako hlavní termín je třeba zvolit termín *rozřadovač*, nikoliv *rozdrůžovač* nebo *pořadač*

- mezinárodní, tj. termín přejatý z cizího jazyka. Volbou mezinárodního termínu dochází k přirozené mezinárodní harmonizaci oborové terminologie, navíc forma i význam přejatých termínů je již v cizím jazyce ustálená.

Příklad:

jako hlavní termín je vhodnější zvolit termín *transkripce* než *běžný přepis*

- ustálený, tj. často a systematicky užívaný v soudobých odborných textech

Výše uvedená kritéria jsou často navzájem protikladná, při výběru hlavního termínu je třeba vhodně uplatnit hlediska adekvátní pro daný případ.

Antonyma

Antonyma se coby termíny s opačným nebo protikladným významem dělí na dva typy:

1. komplementární antonyma, tj. antonyma, jejichž významy představují dvě vzájemně se nepronikající (disjunktní) množiny
2. polární antonyma, tj. antonyma, která vyjadřují krajní hodnoty určité vlastnosti na stupnici od maxima do minima

Komplementární antonyma je třeba z hlediska ekvivalence řešit volbou hlavního termínu a odkazu. Pokud je to třeba, výklad odkazovaného antonyma je možné realizovat v rámci hlavní hesla.

Příklad 1:

jako hlavní termín je zvolen termín *entropie*, antonymum *negentropie* je uvedeno ve formě vedlejšího hesla s odkazem na hlavní heslo, význam *negentropie* je objasněn v rámci výkladu *entropie*

Příklad 2:

jako hlavní termín je zvolen termín *anotovaná bibliografie*, antonymum *neanotovaná bibliografie* je uvedeno ve formě vedlejšího hesla s odkazem na hlavní heslo

Výjimku tvoří u komplementárních antonym ty případy, u kterých sice základní významy antonym tvoří dvě disjunktní množiny, avšak u jednoho z antonym lze identifikovat

další dílčí sémantické nebo jiné charakteristiky, které je třeba samostatně vyložit. Tehdy budou mít obě antonyma samostatné hlavní termíny a mohou být vzájemně odkázány pomocí položky *Příbuzný (související) termín*.

Příklad:

termíny *deskriptor* i *nedeskriptor* jsou zavedeny jako hlavní termíny, protože u termínu *nedeskriptor* je třeba podrobněji objasnit funkci nedeskriptorů

Polární antonyma mají vždy samostatná hesla i výklady.

Příklad:

termíny *akvizice literatury* a *vyřazování literatury* jsou zavedeny jako hlavní termíny s příslušnými výklady

Zkratky/akronymy vs jejich plná znění

V tomto případě se preferuje jako hlavní termín plné znění termínu, pokud se nejedná o zkratku či akronym, které jsou v odborných textech užívány častěji než odpovídající úplný termín. Tehdy je třeba plné znění termínu zařadit alespoň jako odkaz na hlavní heslo.

Příklad 1 (jako hlavní heslo je plné znění):

jako hlavní termín je zvolen termín *meziknihovní výpůjční služba*, zkratka *MVS* bude uvedena ve formě vedlejšího hesla s odkazem na hlavní heslo

Příklad 2 (jako hlavní heslo je zkratka):

jako hlavní termín je zvolena zkratka *MARC*, plné znění *Machine Readable Cataloging* bude uvedeno ve formě vedlejšího hesla s odkazem na hlavní heslo

Zkratky nebo akronymy převzaté z cizích jazyků se zařazují pouze v případech, že se běžně v české odborné literatuře používají a neexistuje jejich český ekvivalent.

Příklad:

jako hlavní termín je zvolena zkratka *AACR2*

Termíny přejaté z cizích jazyků vs domácí tvary

Platí zde obdobné pravidlo jako v předchozím případě. Pokud je termín přejatý z cizího jazyka užívanější, preferuje se jako hlavní heslo, pokud je tomu naopak, hlavním heslem se stane český tvar termínu. Nepreferované termíny se vždy uvedou ve formě vedlejších hesel s odkazem na hlavní heslo.

Příklad 1 (preference termínu přejatého z cizího jazyka)

jako hlavní termín je zvolen termín *indexace*, termín *heslování* se uvede ve formě vedlejšího hesla s odkazem na hlavní heslo

Příklad 2 (preference českého termínu):

jako hlavní termín je zvolen termín *přívazek*, termín *adligát* se uvede ve formě vedlejšího hesla s odkazem na hlavní heslo

Pravopisné dublety

Pravopis termínu se řídí aktuálními pravidly českého pravopisu (viz výše podkap. *Termín, s. 4*). Pokud se vyskytnou pravopisné dublety, které se podstatně liší ve formě, je třeba je zpracovat obdobným způsobem jako synonyma.

Příklad:

jako hlavní termín je zvolen termín *sanytr*, termín *salnitr* se uvede ve formě vedlejšího hesla s odkazem na hlavní heslo

Příbuzný (související) termín

Zpracování příbuzných (souvisejících) termínů je uvedeno v kap. *Struktura a složky výkladu*, odst. 3. (s. 7).

Pokyny pro zpracování hesel

Každý záznam v odevzdávaném souboru zpracovaných hesel bude obsahovat následující údaje:

Hlavní heslo:

- 1. termín**
- 2. poznámka**
- 3. anglický ekvivalent termínu**
- 4. výklad termínu**
- 5. zdroj výkladu termínu**
- 6. jazykový ekvivalent termínu**
- 7. příbuzný (související) termín**

Položky č. 1 a 3-5 jsou povinné a musí být u všech záznamů.

Vedlejší heslo:

- 1. termín**
- 2. poznámka**
- 3. odkaz na hlavní heslo**

Položky č. 1 a 3 jsou povinné a musí být u všech záznamů.

Záznamy zapisujte v následujícím tvaru:

Hlavní heslo:

TER: termín
POZ: poznámka
ANG: anglický ekvivalent termínu
VYK: výklad termínu
ZDR: zdroj výkladu termínu
EKV: jazykový ekvivalent termínu
PRT: příbuzný (související) termín

Vedlejší heslo:

TER: termín
POZ: poznámka
VIZ: odkaz na hlavní heslo

Za označením pole (tagem) a dvojtečkou vždy uvádějte mezeru. Vícenásobné údaje zapisujte vždy na nový řádek se stejným označením položky (tagu).

Soubor odevzdávejte ve formátu TXT (bez formátovacích znaků).

PŘÍKLAD SOUBORU SE 4 HLAVNÍMI HESLY A 4 VEDLEJŠÍMI HESLY⁸:

TER: informační jazyk

ANG: information language

VYK: Umělý jazyk používaný v rámci informačního systému. Podle funkce informačního jazyka lze vydělit algoritmické informační jazyky, tj. programovací jazyky, logické informační jazyky, tj. jazyky používané k formalizaci pojmů pomocí matematické logiky, a selekční informační jazyky, používané pro zaznamenávání, třídění, ukládání a vyhledávání informací.

ZDR: Koudela-1999:152

PRT: umělý jazyk

PRT: selekční jazyk

TER: selekční jazyk

ANG: information retrieval language

VYK: Informační jazyk sloužící pro účely pořádání, ukládání, vyhledávání a distribuce dokumentů nebo dokumentografických záznamů. Podle typu selekčních údajů se dělí selekční jazyky na identifikační selekční informační jazyky a věcné selekční informační jazyky, v odborné literatuře se však pod označením selekční jazyk rozumí většinou věcný selekční jazyk.

ZDR: Kovář-1985:325

ZDR: Sova-2001:52

EKV: selekční informační jazyk

PRT: identifikační selekční jazyk

PRT: věcný selekční jazyk

TER: selekční informační jazyk

POZ: zř.

VIZ: selekční jazyk

TER: deskriptor

POZ: Oborové normy preferují ekvivalent „preferovaný termín“, deskriptor se používá v oborové literatuře jako jednoznačnější a jednodušší termín.

ANG: descriptor

VYK: Lexikální jednotka užívaná závazně při indexování k vyjádření určitého pojmu; v procesu vyhledávání slouží jako uživatelský vstup do tezauru nebo jiného řízeného slovníku.

ZDR: Hayley-1998a:154

EKV: preferovaný termín

PRT: nedeskriptor

PRT: selekční jazyk

PRT: tezaurus

PRT: řízený slovník

TER: preferovaný termín

VIZ: deskriptor

TER: nedeskriptor

POZ: Oborové normy preferují ekvivalent „nepreferovaný termín“, nedeskriptor se používá v oborové literatuře jako jednoznačnější a jednodušší termín.

ANG: non-descriptor

VYK: Ekvivalent nebo kvaziekvivalent deskriptoru (preferovaného termínu); nedeskriptor není dokumentu obvykle přiřazován, ale slouží jako uživatelský vstup do tezauru nebo jiného věcného selekčního jazyka; uživatel je odkázán příslušným pokynem (např. viz) k ekvivalentnímu deskriptoru (preferovanému termínu)

ZDR: Hayley-1998b:326

EKV: nepreferovaný termín

EKV: askriptor

PRT: deskriptor

⁸ Při přípravě příkladů bylo částečně využito pracovního materiálu M. Balíkové, který byl poskytnut redakční radě projektu.

TER: nepreferovaný termín
VIZ: nedeskriptor

TER: askriptor
POZ: zř.; neologismus z 80.let 20.stol., který se v odborné literatuře neuchytil
VIZ: nedeskriptor

Seznam zdrojů:

Koudela-1999:KOUDELA, J. Teorie informačních jazyků. Praha : VŠE, 1999. 651 s. ISBN 80-4512-425-5

Kovář-1985:KOVÁŘ, B. Úvod do studia selekčních jazyků. Praha : SPN, 1985. 412 s.

Sova-2001:SOVA, K. Vyhledávání a zpracování informací v praxi. Ostrava, 2001. ISBN 80-185666-1-1

Hayley-1998a:HAYLEY, S. Modern information retrieval. Vol. 1. London : ALA, 1998. ISBN 3-145-98546-5

Hayley-1998b: HAYLEY, S. Modern information retrieval. Vol. 2. London : ALA, 1998. ISBN 3-145-98547-7

Pozn: Uvedené příklady zdrojů jsou fiktivní.

Použitá a doporučená literatura

1. ČEJKA, M. *Česká lexikologie a lexikografie*. Brno : Masarykova univerzita, 1992. 53 s.
2. ČSN 01 0193. *Dokumentace. Pokyny pro vypracování a rozvíjení jednojazyčných tezurů*. Účin leden 1996. 49 s.
3. MACHOVÁ, S. Terminografie. In ČERMÁK, F., BLATNÁ, R. (eds.). *Manuál lexikografie*. Jinočany : H&H, 1995, s. 137-156.
4. NÁLEVKOVÁ, M., ŠIMOVÁ, V. *Terminologická práce ve středících VTEI a redakcích*. Praha : ÚVTEI, 1986. 103 s.
5. NKWETI-AZEH, B. Information mediation : the interference between terminology and translation. In *Encyclopedia of Library and Information Science. Vol. 62, Supplement 25*. New York : Marcel Dekker, 1998, s. 157-170.
6. SCHWARZ, J., PILAŘ, J. *Metodický materiál pro výběr hesel České terminologické databáze knihovnictví a informační vědy. Verze 1.1*. Nepublikováno, pracovní materiál projektu TDKIV
7. ŠIMOVÁ, V., NÁLEVKOVÁ, M. *Koncepcia a metodika terminologickej práce v informatike : štúdia k čiastkovej výskumnej úlohe P 18-121-001-00-10 Terminológia informatiky*. Bratislava : Slovenská technická knižnica, 1972. 123 s.
8. VODIČKOVÁ, H., CEJPEK, J. *Terminologický slovník knihovnický a bibliografický*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1965. 119 s.

Kontaktní adresy

PhDr. Miroslav Ressler

Národní knihovna ČR
Odbor knihovnictví
Klementinum 190, Praha 1
e-mail: miroslav.ressler@nkp.cz
tel.: 02/21 663 191
fax: 02/21 663 175

PhDr. Jarmila Burgetová

e-mail: Jarmila.Burgetova@seznam.cz
tel.: 02/3333 5030